

Kulturni ōikos i alternativni koncepti*

Utjecaj obrazovanja, religije i nacije

IVAN CIFRIĆ
Filozofski fakultet
Zagreb

UDK: 37.015
Izvorni znanstveni rad
Priljeno: 10. travnja 1991.

Autor polazi od teze o postojanju kulturnog ōikosa koji definira preko prostornih, socijalnih (porodičnih) i individualnih obilježja. Istražuje utjecaj tih obilježja na preferiranje globalnih koncepata (nazvanih alternativnim). Koncepti su definirani kao socijalnoekološke orijentacije i to: antropocentrizam, naturalizam i dinamička ravnoteža.

Na osnovu empirijskog istraživanja izdvojena su tri subuzorka. U prvom su ispitanici čiji roditelji imaju isti stupanj obrazovanja, u drugom roditelji pripadaju istoj vjeroispovijesti a u trećemu roditelji pripadaju istoj vjeroispovijesti a ispitanik »adekvatnoj« nacionalnosti. (npr. pravoslavni — Srbi, katolici — Hrvati itd.). Tako autor pored drugih obilježja posebno testira utjecaj obrazovanja, religije i nacionalnosti na opredjeljenja o trima globalnim konceptima.

Rezultati istraživanja pokazuju da se najveći postotak (preko 70%) ispitanika opredjeljuje za koncept »dinamičke« ravnoteže, jedna četvrtina za »naturalistički« i ostali za »antropocentrički« koncept. Nacionalna pripadnost ne pokazuje statistički značajne razlike, kao što se pokazuju kod obrazovanja i vjeroispovijesti roditelja, te stava ispitanika prema religiji.

U članku se objašnjavaju različitosti utjecaja prostornih, porodičnih i individualnih obilježja tj. utjecaj kulturnog ōikosa. Obrazovanje utječe na poćicanje alternativa dok religijska socijalizacija različitih vjeroispovijesti djeluje reproduktivno i univerzalistički.

1. Koncept i metodologija

1.1. Problem istraživanja

U suvremenim istraživanjima govori se o različitim socijalnoekološkim i ekološkim orijentacijama (Simonis 1988, Čulig 1988, Cifrić 1990), ovisno o njihovom sadržaju i nivou.* Nedvojbeno je, međutim, to da njih uvjetuju različiti faktori kao na primjer objektivno stanje prirodnog okoliša (kvalitet okoline), političke orijentacije, struktura vrijednosnih sistema i vriednosti, itd. U sociološkom smislu radi se o utjecaju onih faktora koji čine bitne komponente sadržaja socijalizacije pojedinaca i društvenih grupa.

U socijalnoekološkom smislu orijentacije se mogu međusobno povezivati pa se otkriva njihova »pozadinska struktura« ili pak tvore neke latentne i cjelovitije koncepte poimanja odnosa socijalne i ekološke sfere. U tom poimanju važnu ulogu imaju upravo efekti socijalizacije predstavljenci kao kultura, čiji je strukturni elemenat »druga priroda« čovjeka.

U ovom istraživanju zanimao nas je jedan segment odnošenja nekih globalnih (»alternativnih«) koncepata i »druge prirode«. Naime, pored »prve prirode« (biološke) razlikujemo i ovu »drugu prirodu«, umjetno stvorenu u procesu, socijalizacije odnosno kultivacije. Ta »druga priroda« značajna je za opredjeljenja pojedinaca za »alternativne koncepte« kao što su »antropocentrizam«, »naturalizam« i »koncept dinamičke ravnoteže«.

* Rad je napisan u okviru projekta »Socijalnoekološki aspekti razvoja«, a referiran je na znanstvenom skupu »Postsocijalizam i razvoj« 22. II. 1991. godine u Zagrebu u organizaciji Sociološkog društva Hrvatske.

Kulturni ōikos može se definirati historijski a i na različitim nivoima općenitosti. O njemu se danas mogu izreći dvije karakteristike. Prva je, njegovo odvajanje od »prve prirode« i njeno potčinjavanje »drugoj prirodi« od koje čovjek postaje sve ovisniji. Tako se odvija proces dominacije kulture nad prirodom. (Kultura je ovdje shvaćena kao ukupnost stvorenog čovjekovog svijeta — materijalnog i duhovnog). Drugo obilježje čovjekovog ōikosa je njegovo razaranje. Što kultura postaje univerzalnija a dominacija snažnija, to je veća njena negacija pluralizma čovjekovog(ih) ōikosa. (Sukobi modernog čovječanstva mogu se shvatiti i kao borba društvenih grupa za autonomiju u svijetu prijeteeće »monokulture«. U tom smislu može se oblikovati i teza da na mjesto političkog, kao prakse ideološkog jednoulja, nastupa praksa monokulture kao izraz »kulturnog jednoulja«. Sukladno tome često se i danas prihvatljiva teza o policentričnosti kultura, shvaća kao kulturni pluralizam unutar globalnih tendencija monokulturalizma. Njegovo obilježje je tehnološka unificiranost i na toj osnovi potencijalna jedinstvena mjerila socijalne pravde i simbola komuniciranja, kao što je jezik. U socijalno-političkom kontekstu sukobi predstavljaju oslobađanje od jednog tipa (političkog) jednoulja, ali postoji opasnost od nametanja nekog drugog tipa jednoulja. Uostalom totalitarni sistemi održavaju se i preko ideologije prezentirane kao kultura). »Male kulture« — kulture pojedinih naroda i etničkih skupina nalaze se sve više pod »kišobranom« »velike kulture«, pretenciozno dominantne kulture proizišle iz industrijskog društva.

Naš istraživački problem sastojao se u istraživanju utjecaja nekih elemenata kulturnog ōikosa (»druge prirode«). Odabrani su oni elementi unutar nekog socijalnog prostora i fizičke okoline, koji po sebi čine taj kulturni ōikos a koji su ujedno i njegov rezultat, efekat procesa socijalizacije. To su s posebnim značenjem obrazovanje, religija i nacija.

1.2. Definiranje pojmova »alternativni« koncepti i »kulturni ōikos«

1.2.1. »Alternativni« koncepti

»Alternativni« koncepti se ovdje pojme kao cjelovita shvaćanja odnosa čovjeka i prirode u kontekstu optimističke hipoteze o budućnosti. Globalna alternativa — katastrofa svjetskih razmjera — ovdje je isključena. Odnos čovjeka i prirode može se shvatiti kao odnos »narednosti«, »podređenosti« ili »ravnopravnosti« čovjeka i prirode. Pod prirodom se ovdje podrazumijeva živi i neživi svijet. O spomenutim odnosima, pored prirodnoznanstvenih, postoje kako teološka i filozofska tako i sociološka shvaćanja, pa se i svaki od pojmova (antropocentrizam, naturalizam ili »dinamička ravnoteža«) može i različito shvaćati i tumačiti. Ove razlike nas trenutno toliko ne okupiraju. Bilo nam je važnije formulirati svako od ovih shvaćanja u obliku jedne teze kako bi mogla biti prepoznatljiva i dovoljno jasna u odnosu na druge dvije.

Ova tri shvaćanja konkretizirana su kao tri tvrdnje i to: antropocentrizam: »Čovjek je gospodar Zemlje na kojoj živi te smije neograničeno koristiti sve što se na njoj nalazi«; naturalizam: »Čovjek je samo jedno od bića na Zemlji i potpuno je ovisan o njenim uvjetima, o zakonitostima prirode«; koncept dinamičke ravnoteže: »Zemlja je čovjeku kao vrt u kojemu živi s drugim bićima i čovjek mora taj vrt uredno obrađivati i čuvati«.

Ovi, nazvani »alternativni« koncepti, moraju se shvatiti uvjetno a ne kao realno ponudeni izbor čovječanstva. U tom smislu oni nam »služe« samo kao pokazatelj preferiranja smjera razvoja i položaja čovjeka na Zemlji.

1.2.2. Kulturni ōikos

Čovjek proizvodi (stvara) kulturu. I sam je proizvod (stvar) kulture. Kultura, kao historijsko iskustvo i pretpostavka anticipativnog djelovanja, predstavlja čovjekovu »drugu prirodu«. Upravo ta druga priroda utječe na njegovo individualno ponašanje. Kulturno definirani socijalni odnosi osnovni su okvir čovjekovog prosuđivanja o budućnosti, o izboru ili pak stvaranju

mogućih alternativa budućnosti. zato se može govoriti o različitim kulturama, kako u historijskom kontekstu tako i danas, što znači da se može govoriti i o različitim obrascima ponašanja čovjeka pod utjecajem kulture. Ovdje nas ne zanima kultura kao takova u svom njenom totalitetu, već samno određeni segmenti koji neposredno definiraju i profiliraju razmišljanja pojedinca o ekološkim problemima a time i o ekološkoj budućnosti kao socijalnoj budućnosti. Ekološka je budućnost čista apstrakcija ukoliko se ne uzima u obzir postojanje čovjeka kao važnog činioca budućnosti.

U poimanju kulturnog ĕikosa imamo na umu i to da postoji, pored socijalne (kulturne) okoline, i prirodna okolina (Demangeon 1965). I jedna i druga neophodne su za čovjekovo postojanje. Međutim, u sasvim konkretnom slučaju pojedinca možemo promatrati kao jedinku (niz jedinki) koja živi u nekom naselju i prostoru, kao i u uvjetima porodične i profesionalne socijalizacije. Time smo izdvojili tri skupine činilaca koji deskribiraju kulturni ĕikos pojedinca. To su: 1. *prostor*, 2. (socijalno) *porodično nasljeđe* i 3. *individualna obilježja* pojedinca. Svaki od njih je operacionaliziran s nekoliko varijabli. Prostor promatramo kao fizički prostor: regija,¹ vrsta naselja,² ekološki status naselja³ te kao prostor profesionalnog djelovanja: grana privrede,⁴ ekološki status radne organizacije.⁵ Porodično nasljeđe (milje) definirano je preko obrazovanja (oca i majke), zanimanja (oca i majke)⁶ te njihove konfesionalne pripadnosti.⁷ Individualna obilježja podrazumijevaju: spol, dob, obrazovanje, zanimanje,⁸ nacionalnost te religijsko uvjerenje.

1.3. Ciljevi i metodologija

U istraživanju smo pretpostavili da kulturni ĕikos utječe na opredjeljenja ispitanika za neki od alternativnih koncepata odnosno na socijalnoekološke orijentacije. To znači da su mišljenja ispitanika pod utjecajem procesa socijalizacije, a osobito pod utjecajem obrazovanja i religijskog odgoja, kao elemenata porodičnog i kulturnog nasljeđa. Ovima dvama obilježjima pridodano je i »nacionalna pripadnost«. Također smo pretpostavljali da individualna obilježja (spol, dob, zanimanje, nacionalna pripadnost), ne utječu na statističku značajnost odgovora ispitanika.⁹

¹ Hrvatska je shvaćena kao prostor sljedećih regija: Zagreb, Slavonija, Dalmacija, Istra i Primorje, Dalmatinska Zagora, Sjeverozapadna Hrvatska, Banija i Kordun, Ličko-goranska.

² Naselja su definirana preko četiri kategorije: selo, manji grad, grad (na pr. Rijeka, Osijek, Zadar, ...) i Zagreb.

³ »Ekološki status naselja« odnosi se na stupanj zagađenosti nekog naselja. Razlikovali smo »nezagađeno«, »djelomično zagađeno« i »zagađeno« naselje. Obilježje je izvedeno kao procjena zagađenosti na osnovu ukupnih spoznaja o nekom naselju.

⁴ »Grana privrede« definirana je kao: 1. Industrija, rudarstvo, građevinarstvo, 2. poljoprivreda, šumarstvo, ribarstvo, 3. saobraćaj i veze, 4. trgovina, ugostiteljstvo, turizam, 5. financije, uprava, 6. obrazovanje, kultura, sredstva javnog informiranja, 7. zdravstvo, socijalna zaštita, komunalne djelatnosti, 8. društveno-političke organizacije (stalno zaposleni) i 8. sigurnost (JNA i SUP)

⁵ »Ekološki status radne organizacije« u kojoj ispitanik radi također je dobiven na temelju procjene dotične organizacije o zagađivanju okoline.

⁶ U ovom članku, naknadnom obradom, korišten je obrazovni nivo roditelja i to: osnovno obrazovanje, srednje obrazovanje i visoko (i više) obrazovanje. Zanimanje je bilo otvorenog tipa, pa je naknadno kodirano u 16 kategorija kao na pr. poljoprivrednik, radnik u materijalnoj proizvodnji, domaćica (penzioner), student (učenik), rukovodilac (funkcioner), radnik u kulturi (prosvjeti, novinarstvu) itd.

⁷ Na temelju otvorenog pitanja konfesionalna pripadnost (vjerospovijest) kategorizirana je kao: Katolici, Pravoslavci, Muslimani (i male vjerske zajednice), ateisti (vjerski neizjašnjeni).

⁸ Obrazovanje ispitanika definirano je kao i kod roditelja u tri kategorije: osnovna škola, srednja škola te viša i fakultet. To se odnosi i na zanimanje.

⁹ Iz otvorenog pitanja o nacionalnoj pripadnosti ovdje su naknadno definirane sljedeće grupe: Hrvati, Srbi, Jugoslaveni (i nacionalno neopredjeljeni), »ostali« (Muslimani, Crnogorci...). Kategorija »ostalo« formirana je zbog malog broja ispitanika iz tih nacija.

Religijsko uvjerenje se odnosi na stav ispitanika prema religiji. Pitanje je bilo oblikovano u pet kategorija (vidi Tabelu br. 9).

Cilj rada bio je istražiti odnos kulturnog ěikosa (definiranog kao tri skupine varijabli) prema alternativnim konceptima. To znači da smo svaku od skupina obilježja (varijabli) testirali na trima uzorcima (A, B i C).

Istraživanje je provedeno 1988. godine u Hrvatskoj na stratificiranom uzorku od 2714 ispitanika metodom ankete.¹⁰ Anketiranje je bilo individualno i grupno gdje su uvjeti dozvoljavali. Anketari su bili prethodno instruirani, uglavnom studenti sociologije.

U postupku obrade izdvojena su tri subuzorka na kojima su testirane hipoteze. Prvi (A) je formiran tako što su u njega selektirani svi oni ispitanici ěiji su roditelji (otac i majka) imali identično obrazovanje (npr. i otac i majka imaju osnovno, odnosno srednje ili visoko obrazovanje). U uzorku je bilo 1756 ispitanika. Drugi (B) je formiran tako što su roditelji izjednaĉeni po konfesionalnoj pripadnosti. I otac i majka pripadaju istoj konfesiji (rimokatoliĉkoj, pravoslavnoj, ateisti i ostali). Tako je dobiven uzorak od 2368 ispitanika. Treći (C) uzorak od 1831 ispitanih formiran je kao i »B« uzorak s tim što je korigiran tako da je ispitanik morao biti nacionalnosti uz koju je »vezana« vjeroispovijest: Hrvat, Srbin, Jugoslaven ili nacionalno neopredijeljen i »ostali«. U »B« i »C« uzorku kategorija »ostali« ukljuĉena je zbog malog broja ispitanika. Za testiranje hipoteza korišten je χ^2 test i nivo 0,05 znaĉajnosti, te korigirani koeficijenti C-koeficijent (C^k).

2. Pregled rezultata istraživanja

2.1. Osnovna opredjeljenja

Rezultati pokazuju da se najveći postotak ispitanika (73,1%) opredijelio za koncept »dinamiĉke ravnoteže«, 17,4% za naturalistiĉki i 2,3% za antropocentriĉki koncept. (Informacije radi, navedeni su odgovori ispitanika po nekoliko obilježja: mladi, seosko, gradsko stanovništvo).

Prihvaćanje koncepta »dinamiĉke ravnoteže« kao najprihvatljivijeg za većinu ispitanika, ukazuje na osviještenost stanovništva o potrebi *novog odnosa* izmeĉu ĉovjeka i Zemlje (=prirode) koji će respektirati najbitniji momenat a to je upravo »ravnoteža«. Ekološka kriza je jedno od dramatiĉnih obilježja suvremenog društva i ĉitave planete Zemlje a koja se proširuje i na svemirske prostore. Ona nije samo neko »stanje« naše Planete. U krizi su *odnosi* izmeĉu ĉovjeka (subjekta) i Zemlje (prirode: objekta).

Zanimljivo je to što se veoma mali postotak ispitanika opredijelio za antropocentriĉki koncept. Ta ĉinjenica je u protivurjeĉnosti s ocjenama i mišljenjima najvećeg broja autora o karakteru industrijske civilizacije, koja se ocjenjuje kao antropocentriĉna. Znači li to da svijest ljudi u osnovi ne podržava postojeću (antropocentriĉku) tendenciju civilizacijskog razvoja? Na osnovu ovih rezultata ne možemo pozitivno odgovoriti na ovo pitanje. Antropocentrizam se, naime, praktiĉki podržava konzumiranjem dobara ove civilizacije i većim aspiracijama za boljitkom, a ne deklarativnim opredjeljenjem. Izmeĉu opće deklarativnosti i konkretne podrške nalazi se niz posredujućih stepenica i faktora. Jedno je pak sigurno: civilizacijski tok ne odreĉuje »ĉovjek« (masa) već drugi u ime mase i ĉovjeka. U istom smo istraživanju naime utvrdili postojanje razliĉitih socijalnoekoloških orijentacija (Cifrić 1990a). Ipak, možemo slobodno tvrditi da je kritiĉka svijest u masama proistekla kako iz neposrednog iskustva tako i iz nekih širih, komunikacijama omogućenih, duhovnih horizonata utjecaja novih socijalnih pokreta.

¹⁰ O strukturi uzorka vidi: I. Cifrić, *Ekološka adaptacija i socijalna pobuna*, Radniĉke novine, Zagreb 1990.

Tabela 1 — OPREDJELJENJA ISPITANIKA ZA GLOBALNE KONCEPTE (%)

Globalni koncepti	Svi ispitanici N = 2714	Mladi do 28 god.	Seosko stanov.	Gradansko stanov.
Čovjek je gospodar Zemlje na kojoj živi, te smije neograničeno koristiti sve što se nalazi na njoj	2,3	2,5	3,3	1,9
Zemlja je čovjeku kao vrt u kojem živi s drugim bićima, i čovjek mora taj vrt uredno obrađivati i čuvati	73,1	74,4	70,3	73,8
Čovjek je samo jedno od bića na Zemlji, i potpuno je ovisan o njenim uvjetima, o zakonitostima prirode	17,4	23,1	26,4	24,3
(bez odgovora)	7,2			
	100,0	100,0	100,0	100,0

Prikladno cilju ovog rada, u **tabeli br. 2** prikazani su rezultati triju uzoraka i značajnost pojedinih obilježja ispitanika u opredijeljenjima za jedan od triju globalnih koncepata: antropocentrizam, naturalizam i »dinamičku ravnotežu«.

Tabela 2 — ZNAČAJNOST χ^2 U POJEDINIM UZORCIMA*

Obilježja	Uzorak A N = 1756	Uzorak B N = 2368	Uzorak C N = 1831
Prostorna obilježja			
Regija	+	+	-
Vrsta naselja u kojemu živi	-	-	-
Ekološki status naselja	+	+	-
Ekološki status radne org.	-	-	-
Grana privrede	-	-	-
Porodično nasljeđe			
Obrazovanje oca	+	-	-
Obrazovanje majke	+	-	-
Vjeroispovijest oca	+	-	-
Vjeroispovijest majke	+	-	-
Zanimanje oca	-	-	-
Zanimanje majke	-	-	-
Obilježja ispitanika			
Spol	+	+	+
Dob	-	-	-
Zanimanje	-	+	-
Obrazovanje	+	+	-
Stav prema religiji	-	+	+
Nacionalnost	-	-	-

* hi-kvadrat (χ^2) je značajan (+)
hi kvadrat (χ^2) nije značajan (-)
(nivo značajnosti P = 0,05)

Ovaj pregled zahtijeva daljnju konkretniju analizu odnosa pojedinih varijabli (obilježja). Varijable smo podijelili u tri skupine, kako je to koncipirano u definiciji »kulturnog öikosa«. To su: prostorna okolina, socijalna okolina i obilježja ispitanika.

2.2. Utjecaj prostornih činilaca

U ovoj skupini praćeno je pet varijabli, od kojih u tri nisu utvrđene statistiöki znaćajne razlike u odgovorima ispitanika. To su »grana privrede«, »ekoloöki status radne organizacije« i »vrsta naselja«.

Iako se sasvim legitimno, s obzirom na razlike grana privrede u utjecaju na zagađivanje okoline, moöe postaviti hipoteza o razlikama meöu ispitanicima u odnosu na predloöene »alternativne« koncepte, jer na pr. kemijska industrija sigurno drugaćije utjeće od djelatnosti kulture i obrazovanja, u našem istraöivanju se pokazalo upravo suprotno. Bez obzira na granu privrede, kao i »ekoloöki status radne organizacije« u kojoj je ispitanik zaposlen, odgovori ispitanika meöusobno se ne razlikuju.

Kao objašnjenje moöe se ponuditi dvije interpretacije. Prva je u tome da je grana privrede za konkretnu svijest ispitanika suviše apstraktan pojam i da ne postoji — ili je beznaćajna — identifikacija s djelatnosti u kojoj ispitanik radi. Druga interpretacija se odnosi na identifikaciju s radnom organizacijom i na toj osnovi postojanje proturjećne svijesti o stupnju zagađenosti »radne sredine« i utjecaju te iste radne sredine na zagađivanje. Na to smo već prije upozorili (Cifrić 1990:103). Ta činjenica vjerojatno utjeće na dobivene rezultate : s jedne strane postoji svijest o zagađenosti ali su za to preteöno »krivi« oni »drugi«, jer i nedovoljno poznavanje posljedica nekih tehnoloökih postupaka u vlastitoj organizaciji i njena percepcija kao izvora egzistencije djeluju kao »kolektivno skrivanje«. S druge strane prihvaćanje i razumijevanje nekog koncepta ne mora biti neposrednije vezan za percepciju konkretne sredine i njenog znaćenja za okolinu. Moöe se reći da ovdje ne postoji dovoljno racionalno posredovanje izmeöu apstraktnog i konkretnog, već samo racionalizacija te diskrepancija izraöena u prijenosu negativnih ćvstava (»okrivljavanje«) na druge subjekte — bilo konkretne bilo općenite i nedefinirane.

Nepostojanje statistiöki znaćajnih razlika s obzirom na *vrstu naselja* u kojoj ispitanici öive (selo, mješovito naselje, grad i Zagreb) potiće nas na slijedeće razmiöljanje. U ovom istom istraöivanju, ali na drugom instrumentu, potvrdile su se statistiöki znaćajne razlike izmeöu ruralne i urbane kulture — sela i grada. Mješovita naselja po kulturoloökim karakteristikama pripadaju još uvijek ruralnoj kulturi, a tek paraurbana obilježja ukazuju na postojanje ove vrste naselja (Cifrić 1990b). U ovom slućaju, kada se radi o odnosu prema razlićitim globalnim konceptima mogu se postaviti dvije hipoteze.

Prva hipoteza: Naselja nisu jedini i dominantni prostor ćovjekove kulture. Historijski su ona postala (osobito gradovi) mjesta u kojima je ćovjekova kultura sublimirana na uskom prostoru. Naselja samo predstavljaju historijske tipove ćovjekovog odnosa prema prirodi u procesu njene kultivacije i vlastitog izgrađivanja »druge prirode«. Naselje je zato samo simbolićko mjesto, markacija, ćovjekovog kulturnog öikosa. Kultura nije zapoćela u naselju niti će završiti u naselju. Mogućnosti komunikacije danas ćovjeka izvode izvan postojećeg fiksiranog prostora »zasjede« u daleko öire prostore prirode i vremena. Ćovjek sve manje öivi u naselju a sve više u vremenu, pa je sve bitniji njegov vremenski öikos.

Druga hipoteza je usko vezana s prvom, a moöe se formulirati kao ogranićenost naselja za globalne koncepte. Razmiöljanja ljudi o srećnijem životu, o budućnosti itd. nisu vezana za neki tip naselja. Duhovni utjecaji »svijeta« relevantniji su od utjecaja naselja kao mjesta markiranog života. Tako obje hipoteze pokazuju da za kulturni öikos nije presudan tip prostorne zatvorenosti. Tek njegova onostranost izraöava ćovjekovu kulturnu opciju.

Međutim, kolikogod svijest o globalnim konceptima bila oslobođena lokalnog utjecaja (naselja), još uvijek je utjecaj jednog obilježja naselja značajan. To je *stupanj zagađenosti naselja* (»nezagađeno«, »djelomično zagađeno« i »zagađeno«). I dok je »ekološki status radne organizacije« beznačajan, »ekološki status naselja« je značajan diskriminacioni faktor u poimanju nekih globalnih koncepata. To pokazuje da je tvornica, ured itd. — radno mjesto — poimano kao mjesto »ne-življenja«, mjesto »nužde«, prostor »otudjenja« itd. Prostor života — čovjekov öikos — respektabilan je još uvijek pa makar i u njegovom tradicionalnom značenju, onda kada se radi o uvjetima života, a manje (ili uopće ne) kada se radi o uvjetima rada. Jer, osim neke tvornice ili ureda, može postojati i neko drugo mjesto čovjekovog rada — aktivnosti, kulture itd., ali čovjek — osim postojeće »kuće« (öikosa — nema (bar za sada) drugu kuću. Zato je ona apsolutno primarna, i neposredni je interes čovjeka da brine i brani prostor življenja. Prostor njegovog življenja se proširuje, ako je suditi po navedenim rezultatima koji pokazuju kod ispitanika beznačajnost vrste naselja za globalne koncepte života.

Regionalne karakteristike pokazale su se značajne u odgovoru ispitanika u dva uzorka (A i B).

Naturalističkom konceptu najviše su skloni ispitanici iz Ličko-Goranske (32,45%, odnosno 31,86%), Dalmacije (36,47% odnosno 34,88%), Slavonije (27,70% odnosno 25,28%) te Istre i Hrvatskog primorja (26,43%, odnosno 27,73%). Najmanje su mu skloni ispitanici iz Dalmatinske Zagore (15,00% odnosno 16,11%) i Sjeverozapadne Hrvatske (17,9% odnosno 19,02%). Antropocentričkom konceptu najviše inkliniraju ispitanici iz Istre i Hrvatskog primorja, Sjeverozapadne Hrvatske i Dalmatinske Zagore. Za koncept »dinamičke ravnoteže« najčešće se izjašnjavaju ispitanici iz Dalmatinske Zagore (82,00% odnosno 81,21%), Sjeverozapadne Hrvatske (79,49% odnosno 78,53%), Banije i Korduna (76,23% odnosno 75,60%) i Zagreba (74,72% odnosno 75,06%).

Potrebna je obazrivost u tumačenju ovih razlika. Regionalna je struktura Hrvatske vrlo šarolika i to po brojnim obilježjima. Postoje razlike u stupnju razvijenosti materijalne kulture (privredne razvijenosti, urbanizacije, itd.), različiti izgledi za bržim razvojem, razlike u kulturnom naslijeđu (vjeroispovijesti, obrazovanosti stanovništva, utjecaju evropskih metropola itd.), raznolikosti nacionalne kulture, tradicija, načina života i naravno sama geografska obilježja prostora. Utjecaj regionalnih razlika može se samo dijelom objasniti spomenutim faktorima

Tabela 3 — IZJAŠNJAVANJE ISPITANIKA O KONCEPTIMA S OBZIROM NA REGIONALNU PRIPADNOST (u%)

Regija	Ukupno	Antropocentrički konc.		Dinamička ravnoteža		Naturalistički	
		A	B	A	B	A	B
Zagreb	100	1,93	2,05	74,72	75,06	23,35	22,89
Slavonija	100	2,62	3,39	69,68	71,33	27,70	25,28
Dalmacija	100	2,94	2,79	60,59	62,33	36,47	34,88
Istra i primorje	100	4,60	4,20	68,97	68,07	26,43	27,73
Dalmatinska zagora	100	3,00	2,68	82,00	81,21	15,00	16,11
Sjeverozapadna Hrvatska	100	3,42	2,45	79,49	78,53	17,09	19,02
Banija i Kordun	100	2,05	1,19	76,23	75,60	21,72	23,21
Ličko-goranska	100	2,70	1,17	64,85	66,37	32,45	31,86

Uzorak A: $\chi^2 = 26,90$, $df = 14$, $C_k = 0,12$, značajan na $P = 0,05$

Uzorak B: $\chi^2 = 29,58$, $df = 14$, $C_k = 0,11$, značajan na $P = 0,05$

njihovih međusobnih razlika. Međutim, u trećem uzorku (C) u kojem su (za razliku od B uzorka) pored identične vjeroispovijesti (oba dva) roditelja uključeni i ispitanici prema pripadajućoj nacionalnoj opredijeljenosti, regionalne razlike nisu se pokazale statistički značajne. Uključivanjem varijable nacionalnog gube se regionalne diferencijacije. Nacionalnost se uopće nije (kako će se to kasnije vidjeti) pokazala statistički značajna varijabla u stavu ispitanika prema globalnim konceptima. Možda je baš to utjecalo na statističku beznačajnost regionalnosti kao obilježja u ovom slučaju. Vjerojatno nacionalna identifikacija snažnije djeluje nego regionalna. Možda čak toliko da i u povezanosti s vjeroispoviješću roditelja potiskuje regionalnu identifikaciju u drugi plan.

2.3. Utjecaj porodičnog nasljeđa

U porodičnoj specijalizaciji tri su (ovdje) bitna faktora koji mogu utjecati na svijet i okolinu. To su zanimanje roditelja, obrazovanje roditelja i konfesionalna pripadnost (vjeroispovijest). Efekti porodične socijalizacije mogu se vremenom »korigirati« pod utjecajem različitih egzogenih faktora, pa pojedinac može mijenjati neke svoje poglede, vrijednosti i uvjerenja. U tome je osobito značajna škola (obrazovanje općenito) kao i drugi kulturološki faktori — kulturna sredina, masovni mediji itd. Međutim, život s roditeljima stvara, ako ne identičnu a onda vrlo sličnu svjetonazorsku sliku i što je zajednički život kraći to su izgledi održavanja (vrijednosnog) utjecaja porodične socijalizacije manji i obratno.

Zanimanje roditelja (oca i majke) odnosno socioprofesionalno porijeklo ispitanika nije se pokazalo statistički značajno u našem slučaju. Zanimanje oca i majke ne utječe na opredjeljenja ispitanika i njegovo prihvaćanje nekog od (ponudena tri) globalnih koncepata niti u jednom od triju uzoraka (A, B, C).

Statistički značajne razlike dobivene su u odgovorima ispitanika s obzirom na obrazovanje oca, obrazovanje majke, vjeroispovijest oca i vjeroispovijest majke, ali samo u jednom uzorku (A) tj. pod uvjetom da su i otac i majka istog obrazovnog nivoa. U drugom uzorku (B) u kojemu su i otac i majka iste vjeroispovijesti, nisu utvrđene statistički značajne razlike u odgovorima ispitanika o trima globalnim konceptima.

Podaci pokazuju (Tabela br. 4) izvjesnu pravilnost u odnosu obrazovanja roditelja i opredjeljenja ispitanika. Što je viši obrazovni nivo roditelja, to veći postotak ispitanika prihvaća koncept »dinamičke ravnoteže« a ujedno manji postotak ispitanika prihvaća naturalistički koncept (kao i antropocentrički koncept). Tako 69,36% ispitanika, čiji roditelji imaju samo osnovnu školu (ili manje od osnovne škole), prihvaća koncept »dinamičke ravnoteže«. Ovaj koncept prihvaća 79,66% ispitanika iz porodica s visokim obrazovanjem. Naturalistički koncept prihvaća 27,40% ispitanika iz porodica s osnovnim obrazovanjem a 18,62% ispitanika iz porodica s visokim obrazovanjem. Razlike koje uvjetuje obrazovanje iznose oko 10% ili po 5% za svaki obrazovni stupanj (kod naturalizma i »dinamičke ravnoteže«).

Najjednostavnije obrazloženje bilo bi ako bismo rekli da su ljudi s nižim stupnjem obrazovanja više vezani uz prirodu. Međutim, skloniji smo interpretaciji koja polazi od utjecaja obrazovanja kao faktora spoznaje ali i socijalizacije. Obrazovanjem čovjek spoznaje sve veću zagađenost i ugroženost prirode ali isto tako i uvjerenje da je orijentacija (koncept) »povratak prirodi« možda ona solucija koja traži velika odricanja od postojećeg standarda (Auer 1985:79). Podčinjavanjem čovjeka prirodnim uvjetima smatra se »povratak«, retrogradni rast ili čak možda »abdiciranje« od postojećeg razvojnog toka. Utjecaj obrazovanja ovdje razvija kritičku distancu spram narušavanja »ravnoteže« i time sigurnijih perspektiva napretka.

Pod uvjetom identičkog stupnja obrazovanja roditelja (A), odgovori ispitanika s obzirom na vjeroispovijest (oca i majke) roditelja statistički značajno se razlikuju. Naturalistički koncept najviše prihvaćaju ispitanici čiji su roditelji muslimanske vjeroispovijesti (otac 41,38%, majka

Tabela 4 — ODGOVORI ISPITANIKA S OBZIROM NA OBRAZOVNI STUPANJ RODITELJA (u%)

Obrazovni stupanj roditelja		Antropocentrički		Dinamička ravnoteža		Naturalistički		Ukupno
		A	B	A	B	A	B	
Osnovno	Otac	3,24	3,08	69,36	70,39	27,40	26,54	100
	Majka	3,24	2,58	69,36	72,53	27,40	24,89	100
Srednje	Otac	1,67	2,05	74,35	74,64	23,98	23,31	100
	Majka	1,67	1,99	74,35	72,74	23,98	25,27	100
Visoko	Otac	1,72	1,89	79,66	76,00	18,62	22,11	100
	Majka	1,72	2,11	79,66	78,60	18,62	19,30	100

Uzorak A: otac: $\chi^2 = 13,41$, $df = 6$, $C_k = 0,09$, značajan na $P = 0,05$
 majka: $\chi^2 = 13,41$, $df = 6$, $C_k = 0,09$, značajan na $P = 0,05$

Uzorak B: otac: $\chi^2 = 8,53$, $df = 6$, $C_k = 0,06$, nije značajan
 majka: $\chi^2 = 6,58$, $df = 6$, $C_k = 0,05$, nije značajan

34,48%) a najmanje iz malih vjerskih zajednica (»ostali«) — 87,50% odnosno 83,33% i ateisti (otac 78,80% i majka 80,37%). Najmanje su mu skloni ispitanici iz muslimanskih porodica (51,72% odnosno 55,17%). Ispitanici muslimanskog i pravoslavnog porijekla nešto više su skloniji antropocentrizmu nego ispitanici drugih vjeroispovijesti.

Tabela 5 — ODGOVORI ISPITANIKA S OBZIROM NA VJEROISPOVIJEST RODITELJA (u %)

Vjeroispovijest roditelja		Antropocentrički		Dinamička ravnoteža		Naturalistički		Ukupno
		A	B	A	B	A	B	
Katolici	O	2,32	2,40	72,06	72,41	25,62	25,19	100
	M	2,30	2,40	72,68	72,41	25,02	25,19	100
Pravoslavci	O	4,98	3,94	74,21	70,87	20,81	25,20	100
	M	4,41	3,94	70,10	70,87	25,49	25,20	100
Muslimani	O	6,90	5,13	51,72	58,97	41,38	35,90	100
	M	10,34	5,13	55,17	58,97	34,48	35,90	100
Ostale vjeroispovijesti	O	0,00	0,00	87,50	87,50	12,50	12,50	100
	M	0,00	0,00	83,33	87,50	16,67	12,50	100
Ateisti (niti jednoj vjeri)	O	1,20	1,20	78,80	79,49	20,00	19,38	100
	M	1,40	1,12	80,37	79,49	18,22	19,38	100

Uzorak A: otac: $\chi^2 = 23,98$, $df = 10$, $C_k = 0,12$, značajan na $P = 0,05$
 majka: $\chi^2 = 24,01$, $df = 10$, $C_k = 0,12$, značajan na $P = 0,05$

Uzorak B: otac: $\chi^2 = 12,92$, $df = 8$, $C_k = 0,07$, nije značajan
 majka: $\chi^2 = 12,92$, $df = 8$, $C_k = 0,07$, nije značajan

U uvjetima identične vjeroispovijesti roditelja (oca i majke: B-uzorak), odgovori ispitanika — opredjeljenja za jedan od triju ponuđenih globalnih koncepata — statistički se značajno ne razlikuju niti s obzirom na stupanj obrazovanja roditelja (oca i majke): osnovno, srednje, visoko, niti s obzirom na vjeroispovijest roditelja.

Naš opći zaključak (kojega naravno treba i na drugim istraživanjima potvrditi ili opovrći) o odnosu porodičnog nasljeđa i opredjeljenja ispitanika za neki globalni koncept (antropocentrizam, naturalizam i »dinamičku ravnotežu«) bio bi slijedeći: obrazovno porodično nasljeđe, za razliku od religijskog, djeluje diskriminaciono, više selektivno, na opredjeljenja ispitanika za jedan od koncepata.

Ukoliko bismo tumačili ovaj zaključak trebali bismo, između ostalog, uzeti u obzir objašnjenje da se vjerojatno religijska (konfesionalna) socijalizacija ne odnosi direktno na ovosvjetojne ekološke sadržaje. A ukoliko se i odnosi različitost konfesija ne oblikuje i različite nazore na svijet: svi su oni »istosmjerni«. Vjera nema takvih alternativa u sebi, kao što ih ima (može imati) obrazovanje. I obrazovanje i religija osnovni su normativni okvir konzumiranja socijalnoekoloških sadržaja kao globalnih koncepata.

2.4. Individualna obilježja i globalni koncepti

Od šest testiranih individualnih obilježja ispitanika (dob, spol, obrazovanje, stav prema religiji, zanimanje i nacionalno opredjeljenje) statistički značajne razlike pokazale su se kod spola i obrazovanja (A), spola, obrazovanja, stava prema religiji i zanimanja (B) te spola i stava prema religiji (C).

Osnovna struktura opredjeljenja prema trima globalnim konceptima (Tabela br. 6) zadržana je i ovdje. Međutim statistički značajne razlike (u sva tri uzorka: A, B, C) pokazuju osnovnu pravilnost. Muškarci su skloniji naturalizmu (oko 28% ispitanika) a žene konceptu »dinamičke ravnoteže«. Za njega se izjašnjava oko 77% žena i oko 68% muškaraca. Isto tako, iako su postoci veoma mali, muškarci su skloniji (3,5%) antropocentrizmu nego žene (1,5%).

Tabela 6 — IZJAŠNJAVANJE ISPITANIKA S OBZIROM NA STUPANJ OBRAZOVANJA (u%)

Stupanj obrazovanja	Uzorak	Antropocentrički	Dinamička ravnoteža	Naturalistički	Ukupno
Osnovno	A	2,82	71,03	26,15	100
	B	3,37	70,03	26,60	100
	C	3,97	69,32	26,71	100
Srednje	A	2,70	71,62	25,68	100
	B	2,37	72,90	24,73	100
	C	2,59	71,22	26,19	100
Visoko	A	1,70	78,69	19,61	100
	B	1,24	79,55	19,21	100
	C	1,29	78,09	20,62	100

Uzorak A: $\chi^2 = 13,09$, $df = 6$, $C_k = 0,09$, značajan na $P = 0,05$

Uzorak B: $\chi^2 = 23,97$, $df = 6$, $C_k = 0,10$, značajan na $P = 0,05$

Uzorak C: $\chi^2 = 12,26$, $df = 6$, $C_k = 0,08$, nije značajan

2.4.1. Obrazovanje

Utjecaj obrazovanja može se pratiti u sva tri uzorka u obliku pravilnosti. Podaci u tabelama pokazuju slijedeće:

- što je viši stupanj obrazovanja to se manji postotak izjašnjava za antropocentrizam (s osnovnom školom između 3 i 4%, a s fakultetom između 1,25 i 1,70%) i naturalizam (s osnovnom školom između 26 i 27% a s fakultetom između 19 i 20% ispitanika);

- što je viši stupanj obrazovanja to je veći postotak izjašnjjenih za koncept »dinamičke ravnoteže« (s osnovnom školom između 69 i 70% a s fakultetom između 78 i 79%).

Utvrđena statistička značajnost utjecaja obrazovanja (obrazovnog stupnja) u dva uzorka (A i B), tj. u uvjetima kada su ispitanici izjednačeni po obrazovnom statusu roditelja kao i identičnosti konfesionalne pripadnosti roditelja pokazuje njegov »autonomni« utjecaj na opredjeljenja ispitanika. Ovime se dodatno argumentira već izrečeno saznanje da obrazovanje razvija samostalnost pojedinca u rasuđivanju, a što pretpostavlja i kritički odnos, prema ponuđenim alternativama. I ne samo to nego pokazuje da obrazovanje utječe na neke poželjne tendencije u opredjeljenjima. Vjerojatno su i same spoznaje u toku školovanja, a i drugi faktori koji se vezuju uz proces obrazovanja, važne za spoznavanje postojeće situacije u oblasti socijalnoekoloških perspektiva čovjeka i čovječanstva. Zato se većina i orijentira na zajedništvo, na koncept »dinamičke ravnoteže«. Činjenica da je manji postotak visokoobrazovanih ispitanika sklon naturalizmu nego onih s nižim obrazovanjem. To ne potvrđuje moguću hipotezu o povezanosti »neobrazovanih« za prirodne uvjete već naprotiv hipotezu o utjecaju i značenju »druge prirode« u shvaćanju globalnih pitanja života kao i hipotezu o svjesnosti obrazovanih da se samo čovjekovim djelovanjem može nešto stvoriti i da se stoga čovjeku ne može u potpunosti nadrediti bilo koji biologistički koncept. Unatoč insuficijentnosti dosadašnjeg ekološkog obrazovanja bilo u redovnom sistemu školovanja (Turković 1988, Uzelac 1990, Bogdanović 1988, Kritovac 1988), bilo utjecajem drugih kulturnih faktora, može se reći da obrazovanje bitno utječe na »kakvoću« čovjekove »druge prirode«.

Međutim, obrazovanje ispitanika u uzorku C nije se pokazalo statistički značajnim u opredjeljenjima za koncepte. Mogli bismo reći da nacionalnost (kao obilježje) u ovom slučaju postaje utjecajni faktor od obrazovanja ispitanika. Ona »eliminira« »diskriminacioni« utjecaj obrazovanja, suspendira obrazovanjem stečene individualne potencijalne alternative.

2.4.2. Stav prema religiji

Stav prema religiji pokazao se statistički značajan u B i C uzorku tj. u uvjetima u kojima su oba roditelja pripadnici iste vjere.

Na osnovu rezultata (Tabela br. 7) mogu se izvesti dva slijedeća zaključka:

- što je viši stupanj religijskog uvjerenja (vjerovanja) to se veći postotak ispitanika izjasnio za naturalistički koncept (30% »uvjerenih vjernika« i 16-17% »uvjerenih pro-

Tabela 7 — IZJAŠNJAVANJE ISPITANIKA S OBZIROM NA STAV PREMA RELIGIJI (u%)

Religijsko uvjerenje	Uzorak	Antropocentrički	Dinamička ravnoteža	Naturalistički	Ukupno
Uvjereni vjernik	A	4,05	64,86	31,09	100
	B	5,46	63,82	30,72	100
	C	5,73	63,74	30,53	100
Međustupnjevi	A	2,23	73,13	24,64	100
	B	1,91	73,27	24,82	100
	C	2,13	72,56	25,31	100
Uvjereni protivnik vjere	A	2,65	76,52	20,83	100
	B	2,43	80,85	16,72	100
	C	2,55	79,59	17,86	100

Uzorak A: $\chi^2 = 8,88$, $df = 6$, $C_k = 0,07$, nije značajan

Uzorak B: $\chi^2 = 29,92$, $df = 6$, $C_k = 0,11$, značajan na $P = 0,05$

Uzorak C: $\chi^2 = 19,86$, $df = 6$, $C_k = 0,10$, značajan na $P = 0,05$

tivnika vjere»). Slična je tendencija i prema antropocentrizmu samo je daleko manji postotak (između 5 i 6% »uvjerenih vjernika« i između 2-3% »uvjerenih protivnika vjere«).

- sličnu tendenciju možemo uočiti i u prihvaćanju koncepta »dinamičke ravnoteže«: što je viši stupanj vjerovanja to je i manji postotak ispitanika iz te skupine opredijeljen za ovaj koncept; obrnuto, iz skupine »uvjereni vjernik« ovaj koncept prihvaća 63-64% ispitanika a iz skupine »uvjereni protivnik vjere« čak 79-80% ispitanika.

Veća sklonost ka naturalizmu »uvjerenih vjernika« od »protivnika vjere« može se vjerojatno objašnjavati i time što je ovaj svijet, pa i Zemlja, božje djelo, i zakoni koji vladaju u prirodi božji su zakoni (božja volja) koju čovjek treba poštovati i prihvatiti. Veća pak sklonost »uvjerenih protivnika vjere« za koncept »dinamičke ravnoteže« može proizlaziti iz osjećaja većeg sudjelovanja u promjeni postojećeg stanja. Neprihvatanje svijeta kao božjeg djela možda stvara osjećaj većeg prostora za čovjekov odgovoran i aktivan odnos, za veću intervenciju u svijetu, a možda to uvjerenje, kao istinsko, skriva lažnu stvarnost o čovjekovoj moći.

U istraživanju su definirana dva uzorka. Prvi (A) pretpostavlja snažniji utjecaj obrazovne strukture porodice, a drugi (B) religijske strukture porodice. U oba uzorka se radi o homogenosti porodice (obrazovna, religijska) što pretpostavlja i snažniji i normativniji okvir induciranja i reproduciranja vrednota na djecu.

Između te dvije porodične situacije postoje razlike i to vrlo velike. Obrazovna struktura porodice se ne reproducira linearno. Većina potomaka nemaju isti obrazovni nivo kao roditelji. To se posebno odnosi na mlade ispitanike i na roditelje (porodice) s nižim obrazovnim nivoom. Promjene socijalne strukture događale su se upravo povećanjem (promjenom) obrazovnog stupnja potomaka. Tako su i odgojni utjecaji roditelja znatno manji a stavovska struktura djece putem obrazovanja promijenjena ili znatno promijenjena.

Nasuprot tome može se reći da se konfesionalna struktura sukcesivno linearno reproducira. Djeca katolika, pravoslavaca, muslimana itd. su katolici, pravoslavci i muslimani ne samo po rođenju nego i po roditeljskom utjecaju. Tako se reproducira oblikovana struktura religijskih normi za svjetovno ponašanje. Ona je najснаžнija među niže obrazovanimima. I dok se obrazovanjem stvara kritički sud, u životu pojedinca i promjenljiv, dotle se religijskim odgojem ne mijenjaju uvjerenje niti stečeni (religijskom socijalizacijom) sudovi i vrijednosti o stvarnosti i budućnosti.

Dakle radi se ne samo o dvije sadržajno različite matrice, već i o dvije reproduktivne matrice u procesu socijalizacije. Jedna koja se može individualnim iskustvom i znanjima u životu pojedinca mijenjati i druga koja ostaje u biti nepromjenjiva. Naravno, odstupanja su sasvim realna, ali i logična.

Značajnost razlika između stava ispitanika prema religiji i izbora globalnog koncepta na prvi pogled čini se proizlaze iz religijske pozadine porodice (uzorak B). Međutim, u statističkom smislu, one proizlaze i iz bipolarnosti distribucije tih stavova (Tabela br. 8) kao i zbog razlika između stava ispitanika prema religiji i vjeroispovijesti roditelja (oca i majke). Te razlike su statistički značajne. (Tako je među katolicima 16%, pravoslavcima 4%, Muslimanima 5%, neopredijeljenima 1% »uvjerenih vjernika«. Nasuprot tome 5% katolika, 33% pravoslavaca, 28% muslimana, 12% »ostalnih« i čak 40% neopredijeljenih su »uvjereni protivnici vjere«. Između ta dva stava, nalazimo među katolicima 78%, pravoslavcima 62%, Muslimanima 61%, »ostalima« 75% i neopredijeljenima (ateistima) 59% ispitanika koji zagovaraju neki drugi (2, 3 ili 4) stav (Tabela br. 9).

Razlike u C uzorku mogu se objasniti time što je već rečeno (o uzorku B), zatim konkretnošću vrijednosti religijske socijalizacije (normativnošću) u globalnim percepcijama ispitanika i apstraktnosti nacionalnog za globalne koncepte. Ali to nije sve. Razlike ovoga obilježja proizlaze vjerojatno i iz statistički značajnih razlika između stava ispitanika prema religiji i nacionalnosti ispitanika. Razlike su značajne u sva tri uzorka. Preko jedne trećine ispitanika među Srbima, Jugoslavenima (i nacionalno neporedijeljenima) su protivnici vjere. Među Hrvatima je oko 5-8% (Tabela br. 12).

* * *

Obrazovanje i stav ispitanika prema religiji djeluju vrlo slično na opredjeljenja za jedan od triju koncepata. Veća sklonost k naturalizmu povezana je s nižim obrazovanjem i višim stupnjem religijskog uvjerenja. Sličan je odnos i prema antropocentričkom konceptu. Naprotiv, veća sklonost ispitanika za koncept »dinamičke ravnoteže« povezana je s višim obrazovanjem ispitanika i nižim religijskim uvjerenjem (štoviše, s protivljenjem vjeri).

Kako objasniti ovaj nalaz? Može li se barem dijelom odgovoriti na to pitanje analizom strukture odnosa između vjeroispovijesti roditelja, obrazovanja i stava prema religiji?

1. Utjecaj »stava prema religiji« na opredjeljenja ispitanika ima svoju kulturološku pozadinu, a to je porodično nasljeđe koje se izražava preko vjeroispovijesti roditelja i njihovog utjecaja na formiranje vrijednosti djece. Statističku značajnost »stava ispitanika prema religiji« možemo dijelom objasniti upravo u odnosu na vjeroispovijest roditelja kako to pokazuje Tabela br. 8. (statistički značajne razlike dobivene su u sva tri uzorka). U tabeli se vide te razlike i relativno visoka povezanost ($C^k=0,40$) između stava prema religiji i vjeroispovijesti roditelja.

Tabela 8 — STAV ISPITANIKA PREMA RELIGIJI S OBZIROM NA VJEROISPOVIJEST OCA I MAJKE (%)*

Stav ispitanika prema religiji	Vjeroispovijest roditelja				
	Katol.	Pravosl.	Muslim.	Ostali	Neopredj.
Uvjereni vjernik (1)	16,25	3,94	5,13	12,50	0,56
Medustupnjevi (2, 3, 4)	77,91	62,20	61,54	75,00	59,27
Uvjereni protivnik religije (5)	5,26	33,07	28,21	12,50	40,57
(bez odgovora)	0,48	0,79	5,12	—	0,02
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Uzorci B i C su identični po rezultatima i za oca i majku.

$\chi^2 = 438,72$, $df = 12$, $C_k = 0,40$, značajan na $P = 0,05$

2. Obrazovanje teži i stvara pretpostavke za slobodu moguće alternative, »disidentstvo«, kritički sud itd., dok religija teži univerzalnoj monolitnosti i jedinstvu vjere. U principu su to dvije različite stvari, jer se obrazovanje (profesionalna znanja i znanost kao takva) ne mora a može podudarati s religijskim uvjerenjem kod pojedinca. I kod obrazovanih i kod neobrazovanih nailazimo na istinske vjernike baš kao i na protivnike vjere. Doduše ne u istom broju. Međutim, pripadnik neke vjeroispovijesti jest zapravo vjernik, dok religiozan čovjek može biti i ne mora pripadati nekoj konfesiji. Naravno postoje i pseudoreligije (Mynarek 1986:28) koje se odnose na različite »izme« (industrijalizam, kapitalizam, komunizam, nacionalizam itd. Iz-

među »uvjerenog vjernika« i »uvjerenog protivnika vjere« (tzv. »borbeni ateizam«) postoje i druge nijanse u tipologiji. U istraživanju je bila slijedeća struktura ponuđenih odgovora (koja je u toku statističke obrade naknadno strukturirana u tri kategorije):

Tabela 9 — STAV ISPITANIKA PREMA RELIGIJI

1. uvjereni sam vjernik	11,1%
2. vjernik sam, ali ne prihvaćam sve što crkva propovijeda	25,0%
3. ne znam, nisam siguran	7,4%
4. nisam vjernik, ali nemam ništa protiv onoga što crkva propovijeda	40,5%
5. uvjereni sam protivnik vjere	15,0%
6. (bez odgovora)	1,0%
	100,0%

Navedeni rezultati pokazuju: da je veoma mali broj ispitanika neopredjeljen (»ne zna, nije siguran«); da je distribucija bimodalna, tj. da postoji polarizacija među ispitanicima: 36% vjernika i 55% onih koji to nisu; da nalazimo dvije ekstremne skupine na ljestvici: »uvjereni vjernici« (11,1%) i »uvjereni protivnik vjere« (15,0%). Ovako dobivena distribucija uspoređena je s obrazovnom distribucijom te je dobivena slijedeća (br. 10) tabela (sa značajnim χ^2 u sva tri uzorka na nivou $P=0,05$, i to: Uzorak A: $\chi^2=59,82$, $df=9$, $C_k=0,18$, Uzorak B: $\chi^2=78,18$, $df=9$, $C_k=0,18$).

Tabela 10 — OBRAZOVNI STUPANJ I STAV PREMA RELIGIJI

	Osnovno	Srednje	Visoko
Uvjereni vjernik (1)	23,62	13,87	5,15
Medustupnjevi (2, 3, 4)	66,89	75,98	78,35
Uvjereni protivnik (5)	8,83	9,52	16,24
Ukupno	99,34	99,37	99,74

Uzorak C: $\chi^2=68,91$, $df=9$, $C_k=0,19$, značajan na $P=0,05$.

Iz tabele slijedi: da se daleko veći postotak ispitanika s nižim stupnjem obrazovanja izjasnio kao »uvjereni vjernik«. (Što je viši stupanj obrazovanja to je manji postotak »uvjerenih vjernika«); da je najveći postotak »uvjerenih protivnika vjere« među najobrazovnijima (visoko obrazovanje). Stupanj obrazovanja obrnuto je proporcionalan stupnju religijskog uvjerenja.

Sličnosti u djelovanju varijabli »obrazovanje« i »stav prema religiji« u opredjeljenju za neki globalni koncept, mogu se (hipotetički) objasniti jednim dijelom s povezanošću obrazovnih stupnjeva i religijskog uvjerenja. Obrazovanje (stupanj obrazovanja) ispitanika pokazalo se naime statistički značajno (s obzirom na opredjeljenja za globalni koncept) kako u uvjetima obrazovne tako i u uvjetima religijske pozadine (tj. obilježja porodice). Međutim u trećem uzorku (C) obrazovanje ispitanika ne pokazuje statističku značajnost razlika. Dva aspekta to vjerojatno objašnjavaju. (1) Ovdje se radi zapravo o uzorku po nacionalnosti, a nacionalnost kao obilježje se nije pokazalo statistički značajnim i (2) nacionalnost ispitanika uz identičnu

vjeroispovijest roditelja (kao kriteriji uzorka) ukazuju da se opredjeljenja prema globalnim konceptima vjerojatno »konzumiraju« preko kriterija religijskih sadržaja i uvjerenja.

2.4.3. Nacionalna pripadnost

Nacionalna pripadnost ispitanika kao varijabla nije se pokazala niti u jednom od triju uzoraka (A, B, C) statistički značajna. Takav rezultat bio je i za očekivati s obzirom na našu pretpostavku da se radi o globalnim konceptima što znači da se oni odnose na sve ljude (kao vrstu) bez obzira na nacionalnost i da se čovjek opredjeljuje u takvoj situaciji prije svega s obzirom na usvojen normativni okvir konzumiranih sadržaja socijalizacijom a ne s obzirom na značenje nacionalnog u nekoj koncepciji. To naravno ne znači da će ova varijabla jednako tako djelovati u drugim uvjetima (na primjer možda u opredjeljivanju za neku energetska politiku, strategiju, ili u odnosu na ulogu države u zaštiti itd.).

Iako razlike između pripadnika pojedinih nacija nisu statistički značajne, to ne znači da razlike ne postoje. Tabela br. 11 to potvrđuje. Ona pokazuje da je za antropocentrički koncept veći postotak opredijeljenih ispitanika među Muslimanima i Srbima nego kod drugih nacionalnosti. Također je daleko više ispitanika među Muslimanima opredijeljenih za naturalistički koncept (između 36 i 42%). Konceptu »dinamičke ravnoteže« najviše su skloni ispitanici deklarirani kao »Jugoslaveni« i »nacionalno neopredijeljeni« (između 74 i 78%).

Tabela 11 — IZJAŠNJAVANJE ISPITANIKA S OBZIROM NA NACIONALNOST (%)

Nacionalna pripadnost	Uzorak	Antropocentrički	Dinamička ravnoteža	Naturalistički	Ukupno
Muslimani i drugi	A	4,88	58,54	36,58	100
	B	3,92	56,86	39,22	100
	C	9,52	47,62	42,86	100
Hrvati	A	2,40	72,93	24,67	100
	B	2,45	72,72	24,83	100
	C	2,51	72,07	25,42	100
Srbi	A	5,47	69,67	24,59	100
	B	4,97	71,26	23,77	100
	C	5,67	68,79	25,54	100
Jugoslaveni i neopredijeljeni	A	1,64	74,68	23,68	100
	B	1,34	78,23	20,43	100
	C	0,63	77,85	21,52	100

Uzorak A: $\chi^2 = 8,09$, $df = 8$, $C_k = 0,07$, nije značajan

Uzorak B: $\chi^2 = 14,18$, $df = 8$, $C_k = 0,08$, nije značajan

Uzorak C: $\chi^2 = 12,01$, $df = 6$, $C_k = 0,08$, nije značajan

S obzirom na uzorak A, B ili C, vidljive su neke razlike u opredjeljenjima pojedinih nacionalnosti. Najmanje su oscilacije kod Hrvata a najveće kod Muslimana, Jugoslavena, nacionalno neopredijeljenih i Srba.

Zašto nacionalno opredjeljenje ispitanika nije pokazalo statistički značajne razlike u izjašnjavanju za globalne koncepte? Već smo ukazali da možda ovo obilježje »potiskuje« i regionalno obilježje i obrazovni stupanj ispitanika i praktički djeluje »korektivno« a ne diskriminaciono na razlike među ispitanicima. Vjerujemo da se odgovor na statističku beznačajnost nacionalnosti može potražiti u dva aspekta: (1) u marginalnosti nacionalnog u odnosu na predložene koncepte. Niti u jednom od triju koncepata ne može se konkretno dovesti u vezu

nacionalna politika i nacionalna identifikacija koja bi omogućavala neke prednosti vlastitoj naciji. Nacija je u odnosu na ove globalne koncepte naprosto »parcijalnog« karaktera, jer koncepti pretpostavljaju ne samo jednu (neku) naciju, nego odnos čitave vrste (čovjeka), tj. različitih društvenih grupa prema prirodi; (2) s druge strane nacionalno je ovdje vjerojatno »konzumirano« religijskim i obrazovnim sadržajima. Preko tih sadržaja se konkretiziraju neke vrednote i norme u okvirima nacionalne pripadnosti. Globalni se koncepti kod ispitanika doživljavaju preko normativnog karaktera obrazovne i religijske socijalizacije kao postuliranog sadržaja kulturnog öikosa. Međutim, postojanje izvjesnih razlika (iako ne statistički značajnih) ukazuje da je za dio ispitanika »nacionalno« također konkretnog normativnog karaktera a ne tek puko pripadanje.

Ako se prihvati teza kao i objašnjenje da je nacionalno samo okvir u kojemu se izražavaju utjecaji religijskog i obrazovnog u opredjeljenjima ispitanika za globalne koncepte, pitanje je može li se prethodno utvrđenu statističku beznačajnost varijable nacionalno barem dijelomično objasniti empirijskim podacima o odnosu nacionalnog i religijskog (stava prema religiji)?

Tabela 12 — NACIONALNA PRIPADNOST I STAV PREMA RELIGIJI (u %)

Stav prema religiji	Nacionalnost			
	Hrvati	Muslimani i drugi	Srbi	Jugoslaveni i neopredj.
Uvjereni vjernik (1)	16,94	9,52	2,13	0,63
Međustupnjevi (2, 3, 4)	77,83	71,43	60,99	54,43
Uvjereni protivnik vjere (5)	4,83	9,52	35,46	44,94
(bez odgovora)	0,40	9,53	1,42	1,00
Ukupno	99,60	90,47	98,58	99,00

Uzorak C: $\chi^2 = 368,79$, $df = 9$, $C_k = 0,41$, značajan na $P = 0,05$

Prethodno smo pokazali (Tabela br. 7) da su »uvjereni vjernici« više skloni naturalističkom konceptu a manje »dinamičkoj ravnoteži« nego što su to »uvjereni protivnici vjere«. Protivnici vjere više su skloni konceptu dinamičke ravnoteže a manje naturalističkom konceptu. U ovim podacima (Tabela br. 12) pokazano je da se stavovi ispitanika prema religiji statistički značajno razlikuju s obzirom na nacionalnost. Stav prema religiji i nacionalnost pokazuju statističku značajnost u sva tri uzorka (»A«: $\chi^2=281,14$, $df=12$, $C_k=0,33$, znač. na $P=0,05$; »B«: $\chi^2=206,42$, $df=12$, $C_k=0,32$, znač. na $P=0,05$). Među Jugoslavenima, nacionalno neopredijeljenima (44%) i Srbima (35%) najviše je »uvjerenih protivnika vjere«, a najmanje među Hrvatima (4%). Značajno ih je više od drugih nacionalnosti. Među Hrvatima je najviše uvjerenih vjernika (17%). Ovo donekle indicira objašnjenje dobivenih rezultata o utjecaju varijable »nacionalno« i utjecaju varijable »stav prema religiji« u kontekstu opredjeljenja ispitanika za globalne koncepte.

3. Zaključak

S obzirom na iznesene i diskutirane rezultate istraživanja možemo sažeti naša saznanja u nekoliko točaka:

1. Najveći postotak ispitanika opredijelio se za koncept »dinamičke ravnoteže« (70-74%) a najmanji (2-25%) za antropocentrički koncept. Naturalistički koncept prihvaća svaki četvrti odnosno peti ispitanik (23-26%). To pokazuje kritičku osviještenost ispitanika o odnosu čovjeka i prirode (Zemlje) kao i razumijevanje relevantnosti globalnih koncepata. Ekstremni se izbjegavaju.

2. Teza o utjecaju kulturnog ôikosa u opredjeljivanju za alternativne koncepte relevantna je i može se teorijski i empirijski braniti. Međutim, pri tome se mora imati u vidu razlike između različitih nivoa (koji ujedno određuju i karakter sadržaja) pojedinih kulturnih ôikosa. Nešto su jednostavnija objašnjenja na općenitim nivoima nego na konkretnijim. U našem istraživanju se pokazalo da treba razlikovati više kulturnih ôikosa bez obzira na identičnost obilježja kojima ih definiramo. U tri skupine različitih činilaca koje smo (kao kulturni ôikos) istraživali, pokazalo se i njihovo različito značenje na odnos ispitanika prema globalnim konceptima:

- među promatranim prostornim obilježjima relevantni su »regija« i »ekološki status naselja«,
- među porodičnim faktorima relevantni su »obrazovanje« (oca i majke) i »vjeroispovijest« (oca i majke),
- među individualnim relevantni su »spol«, »obrazovanje« te »stav prema religiji«.

Svako od ovih obilježja različito se izražava na značajnost razlika u opredjeljenjima ispitanika o globalnim konceptima u tri promatrana različita uzorka (A, B, C).

3. Naša početna pretpostavka bila je da individualne razlike među ispitanicima (prema stupnju obrazovanja, stavu prema religiji i nacionalnom opredjeljenju) ne utječu značajno na opredjeljenje ispitanika prema globalnim konceptima, nego da značajne razlike nastaju pod utjecajem porodičnog nasljeđa — socijalizacije — (kulturoloških obilježja, obrazovanje, vjeroispovijest, zanimanje roditelja).

Ovakove pretpostavke pokazale su se djelomično točne: a) Naime, porodično nasljeđe utječe na razlike onda kada su oba roditelja identični po stupnju obrazovanja (uzorak A). U tom slučaju se i obrazovanje svakog od roditelja i vjeroispovijest svakog od roditelja pokazala statistički značajnom; b) Ukoliko su pak roditelji izjednačeni po vjeroispovijesti, tada niti jedno od njihovih obilježja (obrazovanje i vjerska pripadnost) ne pokazuje statistički značajne razlike (uzorak B). Isti zaključak dobiven je u slučaju da je pored identične vjeroispovijesti roditelja istovremeno uzeta u obzir i nacionalna pripadnost ispitanika (uzorak C). Iz tih saznanja slijedi:

- da pripadnost konfesiji (konfesionalnost porodice) ne utječe na stvaranje značajnih razlika u odabiru nekog koncepta. Ovo smo objašnjavali karakterom religijskog odgoja i njegovom univerzalnom intencionalnošću po kojima različite konfesije u ekološkoj domeni univerzalno djeluju,
- da obrazovanost porodice utječe na stvaranje značajnih razlika u opredjeljenjima za koncepte. Objašnjenje toga nalazimo u karakteru obrazovanja kao faktora individualizacije, alternativa i odstupanja. Za društvo je važno da posveti više pažnje problemima ekološkog odgoja i obrazovanju, jer se očituju i razlike u socijalizacijskim efektima.

4. Što se pak tiče »spola« kao obilježja ispitanika, ono se pokazalo kao »jača« varijabla s diskriminacionim efektima. Nasuprot početnoj hipotezi, naši rezultati su pokazali da su neka obilježja irelevantna kao što je to nacionalna pripadnost i dob. Nacionalnost kao izdvojeno obilježje ne utječe na stvaranje statistički značajnih razlika u odgovorima ispitanika o nekom globalnom konceptu.

Obrazovni stupanj ispitanika značajno utječe na opredjeljenja ispitanika o globalnim konceptima i to u uvjetima u kojima su identični obrazovni stupnjevi roditelja (uzorak A) i identične konfesionalne pripadnosti roditelja (uzorak B). Razlike nisu statistički značajne u uvjetima uzorka B s adekvatnom nacionalnom pripadnosti ispitanika.

Stav ispitanika prema religiji pokazao se statistički značajan u odgovorima ispitanika o globalnim konceptima u uvjetima identične konfesionalne pripadnosti roditelja (uzorak B) i uvjetima konfesiji adekvatne nacionalne pripadnosti ispitanika (uzorak C). Na opredjeljenja za globalne koncepte stav ispitanika prema religiji nije statistički značajan u uvjetima identičnog obrazovnog stupnja njegovih roditelja.

5. U odnosu na početnu hipotezu, rezultati pokazuju da razlike u globalnim opredjeljenjima ispitanika za neki koncept nisu isključivo posljedica porodične socijalizacije (obrazovnog i religijskog fenomena). Naprotiv individualna obilježja ispitanika osobito obrazovanje i stav prema religiji imaju veoma značajnu ulogu u tome. Međutim ta opredjeljenja nisu samo rezultat pojedinačnih obilježja ispitanika neovisno o utjecaju porodičnog nasljeđa. Štaviše, to nasljeđe je izuzetno važno.

LITERATURA

- Auer, A., 1985, *Umweltethik*. Ein theologischer Beitrag zur ökologischen Diskussion, Patmos, Düsseldorf
- Bogdanović, S., 1988, Obrazovanje i ekološka s(a)vijest, u: *Ekološke dileme* (zbornik: priredio I. Cifrić), Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb, str. 207-213
- Cifrić, I., 1990, *Ekološka adaptacija i socijalna pobuna*, Radničke novine, Zagreb
- Cifrić, I., 1990a, Latentne dimenzije socijalnoekoloških koncepcija, *Sociologija*, vol. XXXII, br. 1-2, 1990, str. 129-141
- Cifrić, I., 1990b, Socijalnoekološke orijentacije u gradu i selu, *Sociologija sela*, god. 28, br. 109, 1990.
- Čulig, B., 1988, Idealno društvo i ekološka svijest, u: *Ekološke dileme* (zbornik: priredio I. Cifrić), Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb, str. 149-179
- Demangeon, A., 1965, Geography of Rural Habitat, u: Sorokin P, Zimmerman C, Galpin Ch., *Systematic Source Book in Rural Sociology*, Vol. I, Russell & Russell, New York 1965 (1930), str. 266-304
- Hamm, B., 1982, *Einführung in die Siedlungssoziologie*, Beck, München
- Kritovac, F., 1988, Ekološka edukacija i svakodnevnica, u: *Ekološke dileme* (zbornik: priredio I. Cifrić), Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb, str. 183-193
- Mynarek, H., 1986, *Ökologische Religion*. Ein neues Verständnis der Natur, Goldmann, München
- Simonis, U. E., 1988, *Ökologische Orientierungen*, WZB, Berlin
- Turković, V., 1988, Ekološke teme u obrazovanju, u: *Ekološke dileme* (zbornik: priredio I. Cifrić), Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb, str. 195-206
- Uzelac, V., 1990, *Osnove ekološkog odgoja*, Školske novine, Zagreb

CULTURAL ŐIKOS AND ALTERNATIVE CONCEPTS — THE INFLUENCE OF EDUCATION, RELIGION AND NATIONALITY

IVAN CIFRIĆ

Faculty of Philosophy, Zagreb

The author sets forth from the thesis about the existence of cultural oikos, which he defines through spacial, social (family) and individual characteristics. He explores the influence of these characteristics on the preferences of global concepts (named alternative concepts). These concepts are defined as the following socio-ecological orientations: anthropocentrism, naturalism and dynamic balance.

Based on empirical research 3 subsamples have been selected. The first contains the respondents whose parents have the same level of education, in the second the parents belong to the same religion, while in the third the parents belong to the same religion and the respondent belongs to the «corresponding» nationality (for example Orthodox-Serbian, Catholic-Croatian etc.). Thus, in addition to other characteristics the author tests in particular the influence of education, religion and nationality on the commitment to the 3 global concepts.

The findings indicate that the majority (over 70%) of the respondents have chosen the concept of »dynamic balance«, 25 the »naturalistic« concept and the rest the »anthropocentric« concept. Regarding national belonging no statistically relevant differences have been found as in the case of the parents education and religion, and the respondent's attitude toward religion.

In the text the different influences of spacial, family and individual features, i. e. the influence of cultural oikos are interpreted. Education stimulates alternative concepts while religious socialization of different religions acts reproductively and universally.